

ROZA EYVAZOVA

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ İRANDAKI TÜRK ETNOSLARI (QAŞQAYLAR)**

X ü l a s ə. Türk etnoslarından qaşqayların çox qədim boy-el olması haqqında araşdırmalar aparılmışdır. *Qaşqay* sözünə eradan əvvəl II minillikdə Kiçik Asiyada və müasir dövrdə İranda yaşayan xalqın adında rast gəlinir. Qaşqayların dili Azərbaycan dilinin bir şivəsidir. Araşdırmalar zamanı bəzi oxşar və fərqli xüsusiyyətlər aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, İran, türk etnosları, qaşqaylar, Azərbaycan dili*

Hər hansı tarixi dövrdə türk etnoslarının Azərbaycandakı və həmhüdud regionlardakı hərəkətinin mənzərəsini təsvir etmək, türk tayfa dillərinin formalaşmasına bu və ya digər mərhələlərindəki «təzyiq»inin miqyasını, keyfiyyətini aydınlaşdırmaq, Azərbaycandan kənarda qalmış, Azərbaycan türkcəsinin etnolinqvistik hədudlarını müəyyən etmək, Azərbaycan dilinin yalnız təşəkkül tarixini deyil, bütün tarixini ümumtürkoloji kontekstdə araşdırmaq aktual problemlərin həlli üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İranda türk etnoslarından birini təşkil edən qaşqayilər haqqında Cavad Heyət «Seyri dər tarixə zəban və ləhcehayə torki» [1] əsərində yazır ki, qaşqay türkləri Fars ostanında yaşayırlar, 150–160 min nəfər olmaqla, əcdadlarının Orta Asiyadan Hülakü və Əmir Teymur qoşunu ilə Farsa gəldiklərini qeyd edirlər. Belə bir fikir də vardır ki, XI yüzillikdə səlcuqlarla gəlmiş və bir müddət Azərbaycanda yaşamışlar; lakin onların arasında *muğanlı, biğdeli, şamlı, mosullu, əfşar, qacar, bayat, qaragözlü, iğdır* tirələri mövcuddur. Bu hadisələrlə bağlı qaşqayların mahnılarında verilmiş işarələrdən – nişanlardan aydın olur ki, onların əcdadları Azərbaycandan gəlmişlər, məs.:

Azərbaycan dilində

Dərbənd ki, deyurlar,
 Bir parçə bağdır.
 Alt yani dərya
 Üst yani dağdır.

Fars dilində

Dərbənd ke miquyənd,
 Yekparçə bağ əst.
 Tərəfe payin an dərya
 Və tərəfe balayəş, kuh əst.

Qaşqayilərin *əmələ, dərə şuri, farsı mədan, kəşkili bozorq, şeş beluki, kəşkili kuçek* adlı altı tayfadan təşkil edildiyi də söylənilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qaşqayların çox qədim boy-el olması haqqında araşdırmalar aparılmışdır. Bu haqda F. Ağasıoğlunun fikirləri maraqlıdır: «Boy adı kimi *qaşqay* sözünə eradan əvvəl II minillikdə Kiçik Asiyada yaşayan xalqın və müasir dövrdə İranda yaşayan xalqın adında rast gəlirik. Hər iki xalqı bir-birindən ayıran vaxt ölçüsü (3 min il) belə bir haqlı sual ortaya çıxarır. Bu adlardakı səs oxşarlığı (eyniliyi) təsadüfi deyilmi? Və əgər təsadüfi deyilsə, hansı əsaslarla, faktlarla hər iki xalqın eyni qaşqaylar olduğunu sübut etmək olar?» [2. S. 54].

Öz mülahizəsini bir daha təsdiqləmək üçün bir sıra elmi ədəbiyyatlara müraciət edən F. Ağasıoğlu yazır: «Bəllidir ki, İrandakı müasir qaşqaylar azər türkləridir. Bir sıra mənbələrə və V. Savinanın [3] müşahidəsinə görə, onlar İrandakı türk boyları içərisində sayca daha çox olub, müxtəlif bölgələrə yayılmışlar. V. V. Trubetskoy [4] isə qeyd edir ki, qaşqay boylarının bir qismi də *kaqali, xazari, qusari, mamali, qamər* və s. soylarla birlikdə çoxsaylı *bəxtiyar* qəbilələrinə qarışmışlar» [2. S. 54].

Kiçik Asiyanın geniş ərazisində yayılan qaşqayların müxtəlif tarixi mənbələrdə *kaska // kaskey // kaşkay // qaşqay // qaşqa* variantlarında xatırlanmasını qeyd edən F. Ağasıoğlunun gəldiyi qənaətlərdən aydın olur ki, «qaşqaylar Kiçik Asiyada türk dilində danışan göydən düşmə yeganə xalq olmamışdır, onlar burada bəzi türkdilli boylarla kontakt mühitində olmuşlar. Görünür, m. ö. III minillikdən üzübəri bura gələn hind-avropadilli xalqlar (hett, luvi, friq, hay və s.) zaman-zaman bu mühiti əritmişdir. Lakin Azərbaycana gələn qaşqaylar bu günə kimi etnik mənsubiyyətini və dilini mühafizə etmişlər. Onlar qərbdən gələn güclü axın qarşısında zaman-zaman doğuya çəkilməmiş, indiki İrak və İran ərazisində məskunlaşmışlar» [2. S. 56].

«История Древнего Востока» kitabına [5] əsaslanan F. Ağasıoğlu yazır ki, E. fon Şuler qaşqayların Kiçik Asiyaya m. ö. II minilin ortasında gəldiyini qeyd edir. Q. Qeorqadze [6. S. 40] isə qaşqayları Kiçik Asiyanın ən qədim yerli sakinləri hesab edir və onları həmin ərazidə m. ö. III minillikdə yaşamış hatlarla qohum sayır. Qaşqayları gürcü mənbələrində *ka-*

şaq, Birans mənbələrində *kasoqi* şəklində verilən çərkəzlərlə, adıq və abxazlarla eyniləşdirən tədqiqatçılar (Q. A. Melikişvili, İ. M. Dyakonov və s.) da vardır. M. Seyidov [7. S. 42] hər iki *qaşqay* etnoniminin eyni xalqa aid olduğunu göstərir və onların türkdilli olduğunu yazır [2. S. 54–55].

F. Ağasıoğlu göstərir ki, qaşqayların qonşuları, əsasən hettlər olsa da, onlar Kuman, Az, Toqarma (Toqar // Dügər), Urmu, Subar, Bala (müasir Bolu?) və Dumanna (Duman // Tuman) adlı ölkələrlə əhatə olunmuşdu. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar xeyli hat-türk uyğunluqları ortaya çıxarmışlar [8]. Hətta hat dilində elə sözlər var ki, bu gün də mənasını və formasını dəyişmədən türk dillərində işlənir. Məsələn, *qut* sözü hər iki dildə ‘ruh’, ‘can’ anlamındadır. Qaşqayların güney – doğusunda subar, mitan – ər-mən, urum, kuman və başqa türk boyları – bölgələri vardı [2. S. 56].

Qədim qaşqayların etnik və dil mənsubiyyəti barədə ortaya çıxan fikir müxtəlifliyinin səbəblərini F. Ağasıoğlu qaşqay probleminə dair ayrıca tədqiqat işinin olmaması ilə əlaqələndirir, bir sıra onomastik vahidlərin müqayisəsi ilə qaşqayların türkdilli olmasını sübut etməyə çalışır.

F. Ağasıoğlu nəzərdən keçirdiyi bir çox materiallar əsasında sübut etməyə çalışır ki, indiki qaşqay boyları ilə qədim tarixi mənbələrdə adı keçən qaşqaylar həm etnik, həm də dil mənsubiyyətinə görə eyni boydur və Azərbaycan türkcəsinin formalaşmasında mühüm yer tutur. Qaşqay yer adlarındakı söz kökü türk dillərinə aid olduğu kimi, bir çox şəkilçilər də eyni paralelliyi göstərir. Məsələn, Azərbaycanda *-ma* şəkilçili toponimlər (*Yalama, Yaşma, Qızılqazma*) işləndiyi kimi, qaşqaylarda da *Tarkuma, Xursama // // Hursama, Kalasma, Kurustama* toponimləri vardır; yaxud *-ka* topoformantı *Darukka // Tarukka, Tapikka, Kaska* kimi toponimlərdə yayılmışdır. Q. Qeorqadzeni qaşqay dilindəki *-xa* şəkilçisini də *-ka* ilə bağlamaqda haqlı hesab edən F. Ağasıoğlu *Kummestaxa, Tasmamaxa, Samaxa, Kumaxa* və s. bu kimi nümunələr göstərir və eyni zamanda qeyd edir ki, qaşqay dilində *-sa* (*Qurtalissa, Tamettasa, Qakiussa*), *-ta* (*Takkumita, Kismitta, Taqqasta*), *-ra* (*Kannuvara, Tivara*) kimi topoformantlar da vardır.

F. A. Cəlilov «Azərbaycan dilinin morfonologiyası» əsərində göstərdiyi kimi, türk dillərindəki *-lar* şəkilçisi cəmlilik bildirən *-la* və *-ar* morfemlərinin qovuşmasıdır [9. S. 193–196]. Ona görə də qaşqay dilində daha qədim *-la* forması işlənmişdir. Müəllif yazır ki, əgər biz bu gün *Taxankullar* deyiriksə, qaşqaylar *Taxankulla* formasını işlədirmişlər: *Kassula, Kasimula, Timuxala, Xalila, Xaysexla, Kamala* və s. [2. S. 59].

Q. Qeorqadze qeyd edir ki, nəzərdən keçirilən qaşqay coğrafi adlarında *r* ilə başlanan söz yoxdur [6. S. 209]. F. Ağasıoğlu tədqiqatçının bu fikrini qiymətləndirir və əlavə edir ki, həmin coğrafi adlarda həm də *n*, *l*, *v* ilə başlanan sözlər də yoxdur; çünki qədim türk dilinin bu fonetik xüsusiyyətlərini qaşqay dili əks etdirməli idi, necə ki, əks etdirir [2. S. 59–60].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qədim qaşqayların etnik və dil mənsubiyyəti barədə ortaya çıxan fikir müxtəlifliyinin səbəblərini F. Ağasıoğlu qaşqay probleminə dair ayrıca tədqiqat işinin olmaması ilə əlaqələndirmişdir. Bu tezislə əlaqədar olaraq qaşqayilər haqqında çap olunmuş digər materiallara, araşdırmalara nəzər salaq.

Cavad Heyət yazır ki, qaşqay türklərinin ləhcəsi az-çox Azərbaycan dili ilə uyğunluq təşkil etsə də, həmçinin bəzi xüsusiyyətlərinə görə Anadolu türklərinin də əlamətlərini özündə əks etdirir [1. S. 321].

Farsi mədan tayfasının ləhcəsi Anadolu türkcəsinə yaxındır. Qaşqayi ləhcəsində İnallu və türkmənə məxsus uzun səslər mövcuddur. İndiki zaman şəkilçisi (-*yur*, -*yır*) Türkiyə türkcəsində işlənməklə, bunlarda da özünü göstərir (*alıyur*, *qaçayır*).

Digər fərqli xüsusiyyətlərə nəzər salaq: qaşqayidə -*yıl*, İnalluda -*il*, Anadolu ləhcəsində *inanmam* – Azərbaycan ləhcəsində *inanmaram* deyilir. Ahəng qanununa görə saitlərin həmahəngliyi pozulur, məs.: *varımış* əvəzinə *varımuş*, *ağzına* əvəzinə *ağzunə*, *yatmadı* əvəzinə *yatmadı* işlədilir.

Əziz Mohseni qaşqayilərin haradan gəlmələri, nə dildə danışdıqları, harada yaşadıkları haqda bəzi məsələləri açıqlamağa çalışmışdır. O qeyd edir ki, Məşir əl-Dövlənin yazdığına görə, qaşqaylar Qafqaz ellərindənirdilər. İki min ailə Dərbəndə Qafqazda kəşkayi adı altında yaşayırlar. Dərbəndə Qafqaz dağlarının yamaclarında türk dilində bir daş üstündə belə bir cümlə yazılıbdır: «Burada kəşkayi elləri yaşayırdılar» [10. S. 72]. Aparılan tədqiqata görə, qəşqayilər Qafqaz ətəklərindənirdilər və oradan köçüb Ərdəbilə gəlmişlər. Bu ellər Uzun Həsənin nəslindən olmuşlar. Qəşqayiləri Ağqoyunlular və Qaraqoyunlular, Şah Abbas zamanı Ərdəbil-dən İsfahan və Farsa doğru köçürmüşlər.

Əziz Mohseni yazır ki, bəzi tarixi sənədlərdə İranda yaşayan bir sıra türkdilli qəbilələr, o cümlədən qəşqayilərin əslü nəcəbləri haqqında belə yazılmışdır: VIII əsrdə (hicri) moğollar Rusiyadan gedən zaman, slavlar şimaldan cənuba doğru axışdılar və orada yaşayan qərbi türkləri sıxışdırdılar. Onlar əski yurdlarını buraxıb, Aran və Azərbaycana, yəni Arazın şimal və cənub hissələrinə dağıldılar. Onlardan bir dəstəsi Qara dənizin şimal hissələrində, yəni Krımda və bugünkü Türkiyədə sığındılar. Şah Abbas 1015-ci ildən 1027-ci ilədək (hicri) osmanlılarla Qafqazda və Azərbaycanda apardığı müharibələrdən sonra osmanlı türkləri ilə dil baxımından yaxın olduqlarına görə onları öz yurdlarından İranın cənub hissələrinə doğru köçürtdü və o zaman qəşqayi türkləri də Fars əyalətində yerləşdilər. «Məcmu-əl təvarix»də yazılır ki, 1147-ci ildə (hicri tarixi) Nadir şah Gürcüstanı fəth etdikdən sonra 65 min qəşqayi, şahsevən və əfşar ellərini köçürüb, Xorasanın şəhərlərində onları yerləşdirdi. Qəşqayi tayfalarının hamısı türk dilində danışirlar [10. S. 72–74].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Həmid Məmmədzadə «Qaşqayların haqqında yeni tədqiqat» adlı məqaləsində göstərir ki, ilk mənbələrin və yardımçı mənbə kimi istifadə olunan əsərlərin heç birində qaşqayların nə vaxt, harada, nə şəraitdə bir el kimi yaranmaları, onların milli xüsusiyyətləri, dili, ədəbiyyatı, musiqisi və s. haqqında məlumat verilməmişdir [11]. Yalnız T. Ə. İbrahimov (Şahin) «Qaşqaylar» adlı monoqrafiyasında yazır ki, M. B. Bəhmən Beyginin əsərində qaşqayların dili və musiqisinin Azərbaycan dili və musiqisi olması haqda bir neçə cümləyə ümumi və çox müxtəsər, lakin düzgün qeydlərə təsadüf olunur. İndiki durumda qaşqayların dili ilə Azərbaycan dili arasında fərq görmək olmur [12. S. 11–18].

Qaşqayların təşkilində *ağacərilər*, *bayatlar*, *inallılar*, *avşarlar* və *xələclərin* də müəyyən rolu olmuşdur. Son araşdırmalardan aydın olur ki, qaşqay adının *qayı* eli ilə bir bağlılığı vardır. Qaşqayların dili Azərbaycan türkcəsinin bir şivəsidir.

Qaşqaylarda Azərbaycan türkcəsinin *tapılmaq* sözü əvəzinə *bulunmaq*, *eyləmək* sözü əvəzinə *etmək*, *yaxşı* sözü əvəzinə *yeg*, *torpaq* sözü əvəzinə *topraq*, *inanmamam* sözü əvəzinə *inanmam* işlənir.

Qaşqayların atalar sözlərindən bir neçə nümunəyə nəzər salaq: *Ot yanmasa, tüt çıxmaz; Ölüm atı yugruk geder; Biz oqru olduq, gece ayaydın; Bir mix bir nalı, bir nal bir kişiyi, bir kişi bir eli qurtarır; Bu «amma»da bir «umma» da var* [13. S. 70–71].

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, İran türkləri Türkiyə türklərindən sonra yer üzündə ən böyük türk toplumdur.

Raşdi Həsən yazır: «İki dil İranda ümumölkə dili sırasında yerləşir. Bu iki dilin biri “Azərbaycan türkcəsi”, ikincisi “fars dili”dir. Azərbaycan türkcəsində və fars dilində danışanlar İranın yalnız bir və ya iki, hətta üç ostanlarında yox, bəlkə ölkənin çox ostanlarında yaşayıb və yaşamaqdadırlar. İran ölkəsi dairəsində Azərbaycan türkcəsilə danışanlar ərazi baxımından bugünkü on yapışıq, şərq və qərbi Azərbaycan, Ərdəbil, Zəncan, Həmədan, Qəzvin, Mərkəzi Qum, Gilan və Tehran ostanlarından əlavə yüz illər, bəlkə də min illərdir Xorasan, Fars, İsfahan və Kirdman ostanlarının şəhər və kəndlərində yaşamaqdadırlar.

Daha doğrusu, İranın iyirmi səkkiz ostanının ön dördündə, yəni bu ölkə torpağının təqribən yarı ərazisində türklər yaşayır və bu dildə danışırlar. Hələ işlərdən asılı olaraq İranın ən ucqar fars, qeyri-farsdilli şəhərlərində iqtisadi, siyasi, mədəni-fərhəngi və nizami mərkəzlərində fəaliyyət göstərən türklər nəzərdə tutulmamışdır... İranda Azərbaycan türkcəsinə verilən qiymət aşağı səviyyədədir. Rəsmi dairələrdə, təhsil ocaqlarında, kütləvi müəssisələrdə işlədilməsinə yol verilmir, əsas dil fars dilidir» [14. S. 41].

Dilçi alimlərin böyük əksəriyyəti tamamilə düzgün hesab edir ki, milli dillərin formalaşmasında həlledici faktor bu dillərin daşıyıcısı

sayılan xalqın mənşəyi, etnogenezi, başqa sözlə, tarixi təşəkkülü ilə sıx bağlıdır. Bu mənada milli dillərin inkişafı daim dövlət qayğısı və nəzarəti altında olmalı, milli və dil siyasətinin tərkib hissəsi kimi daim müvafiq strukturlar tərəfindən ön plana çəkilməlidir [15. S. 56].

Türk etnoslarından qaşqayların çox qədim el olması haqqında araşdırmalar aparılmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə səciyyə-ləndirən cəhətlərdən biri tarixən Azərbaycanda və İranda yaşamış qaşqaylar haqqında məlumatları dəqiqləşdirmək, onların türkdilli olmasını sübut etməkdir.

Azərbaycan dilinin və xalqının tarixini, etnogenezini, adət-ənənələrini, coğrafi mövqeyini öyrənmək baxımından bu məqalənin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu materialdan tədris prosesində, dərs vəsaitlərinin, müxtəlif lüğətlərin və məlumat kitablarının hazırlanmasında istifadə etmək olar.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. *Heyət Cavad*. Seyri dər tarixə zəban və ləhçəyə torki. Tehran, 1365.
2. *Ağasıoğlu Firidun*. Azər xalqı. Bakı: Çınarnəşr, 2005.
3. *Савина В. И.* Этиоимы в топонимии Ираи // *Оиомастика Востока*. М., 1980.
4. *Трубецкой В. В.* Бахтияры: (расселение, хозяйство, общественные отношения) // *Этические процессы и состав населения в странах Передней Азии*. М., 1963.
5. *История Древнего Востока*. М., 1988.
6. *Георгадзе Г.* К вопросу о локализации и языковой структуре каспских этических и географических названий // *Переднеазиатский сборник: Вопросы хеттологии и хурритологии*. М., 1961.
7. *Seyidov M.* Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən // *Ulduz*. 1985. № 12.
8. *Məlikov İ.* Xett-ümumtürk dil paralelləri // *Azərbaycan filologiyası məsələləri*. Bakı: Elm, 1984. II.
9. *Cəlilov F. A.* Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988.
10. *Mohseni Əziz*. Qaşqaylar haqqında bir neçə söz // *Varlıq*. Tehran, 1368. № 10.
11. *Məhəmmədzadə H.* Qaşqayların haqqında yeni tədqiqat // *Varlıq*. Tehran, 1369. № 3.
12. *İbrahimov T. Ə. (Şahin)*. Qaşqaylar. Bakı: Elm, 1988.

13. *Sərraflı Əlirza*. İran türklərinin dili və folkloru // Varlıq. Tehran, 1378. № 3.
14. *Raşdi Həsən*. İranda məhəlli, məntəqeyi və ümumölkə dilləri // Varlıq. Tehran, 1377. № 23.
15. *Hacıyeva X*. Dövlət dili və etnodil məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004.

РОЗА ЭЙВАЗОВА

АЗЕРВАЙДЖАЙСКИЙ ЯЗЫК И ТЮРКСКИЕ ЭТНОСЫ В ИРАНЕ (КАШКАИ)

Р е з ю м е

Проведено множество исследований, подтверждающих, что кашкаи относятся к древнейшему тюркскому роду. Слово *кашкай* встречается в материалах Малой Азии II тыс. до н. э. и представляет собой название народа, проживающего в настоящее время в Иране. Язык кашкаев – один из говоров азербайджанского языка. Автором выявлены сходство и различие между ними, а также некоторые особенности кашкайского языка.

Ключевые слова: *Азербайджан, Иран, тюркские этносы, кашкаи, азербайджанский язык*

ROZA EYVAZOVA

AZERBAIJANI LANGUAGE AND TURKIC ETHNOSES IN IRAN (GASHQAIS)

S u m m a r y

Many investigations were carried out regarding the fact that Gashqais be longed to the very ancient people of Turkic tribes. The name of *Gashqai* is found as a name of a people living in the second millennium BC in Minor Asia. Nowadays they live in Iran. The language of Gashqais is one of the accents of the Azerbaijani language. During the research some similar and different features have been discovered.

Key word: *Azerbaijan, Iran, Turkic tribes, Gashqais, Azerbaijani language*
